

ПОДОЛЯНИН К. ТУРКАЛО – ЖЕРТВА СФАЛЬСИФІКОВАНОЇ СПРАВИ «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ»

У статті досліджується життєвий шлях і науково-педагогічна діяльність К.Т. Туркала, подолянина, співробітника Інституту української наукової мови ВУАН, жертви харківського процесу в справі сфальсифікованої «Спілки визволення України» (1930 р.), якою врятувала від остаточної розправи еміграція.

Ключові слова: Поділля, ВУАН, репресії, «Спілка визволення України», реабілітація.

Кость Тимофійович Туркало, на жаль, маловідомий в Україні. Його причетність до процесу 45 жертв сфальсифікованої «Спілки визволення України», який протягом 9 березня – 19 квітня 1930 року проходив у Харківському оперному театрі, знайшла побіжне відображення в науково-документальному виданні В.І. Пристайка, Ю.І. Шаповала [6], біографічні дані – у кількох публікаціях В.П. Мацька [3; 4], у монографії В.С. Прокопчука [7]. «Спогади» К. Туркала українському читачеві представив в історико-літературному збірнику «Променистий і ширий мій краю» В.І. Куфльовський [10]. Однак із цих публікацій постать К. Туркала проглядає не досить виразно. Не розкритими залишилися причини й наслідки чотирьох його арештів, науково-публіцистична діяльність, не дана відповідь на звинувачення К.Т. Туркала в таємній співпраці з НКВС з боку окремих емігрантських діячів. Мета цієї статті – всесторонньо розглянути життя, педагогічну й науково-публіцистичну діяльність ще одного представника «розстріляного відродження».

Його інтелектуальні, емоційні й світоглядні устої закладалися на Поділлі, у селі Немиринці тоді Проскурівського повіту (нині – Городоцького району Хмельницької області), де він 21 серпня 1892 року побачив світ в сім'ї священика. У Кам'янці-Подільському закінчив духовне училище, семінарію, згодом природничий відділ Київського політехнічного інституту. Очоловав студентську Громаду, працював у її термінологічній комісії. Брав участь у Першій світовій війні, у національно-визвольних змаганнях 1917-1920 рр., від військових був обраний до Центральної ради. На військових курсах викладав українську мову. Влітку 1921 року був заарештований і через 2 місяці відпущений, оскільки не було доведено його контрреволюційної діяльності. Під час українізації очолював Київське лекторське бюро. 1923 року отримав оплачувану посаду редактора технічного відділу Інституту української наукової мови. 1925-1927 рр. зредaguaвав словник російсько-української ділової мови, а з В. Фаворським уклад словник технічної термінології [5; 8].

19 серпня 1929 року заарештований вдруге. У цей час вже відбувалося формування справи неіснуючої підпільної організації «Спілка визволення України» (СВУ), спрямованої проти української науково-педагогічної, творчої інтелігенції, участь в якій приписувалася й Константину Туркалу. Почалися виснажливі допити, в

ході яких, як пізніше зазначав у книзі «Тортури» сам К.Т. Туркало, він «понаписував багато неправди» [11, с.29, 31, 42].

Багату інформацію дає перший допит, який відбувся 21 серпня: анкетні дані, біографічна хроніка, картина нелегкої праці співробітників Інституту української наукової мови ВУАН. ІУНМ до початку 1925 року містився в одній кімнаті, його співробітники працювали здебільшого вдома, час від часу збираючись для обговорення важливих питань то в одного, то в іншого колеги. На таких нарадах вели протоколи. Хтось, прочитавши «Сонячну машину», у жартівливій формі кинув слово «ІНАРАК», яке одразу підхопили всі, дивуючись збігові – його можна було розшифрувати і як «інститутські наради активу» [1, с.18]. Цей жарт дорого коштував заарештованим – надалі їх «підпільну терористичну організацію» слідчий Южний назвав «ІНАРАК», а жартівливе ім'я К. Туркала «Буркун», яким колеги відзначили дещо замкнутий характер Костя Тимофійовича, присвоїв йому як підпільну кличку.

4 вересня, після двохтижневої обробки, К.Т. Туркало несподівано заявив:

«Підтверджую, що при Інституті української наукової мови існувала нелегальна організація під назвою «ІНАРАК», куди входили Дубровський Віктор Григорович, Кривинюк Михайло Васильович, Шарко Вадим Вікторович, Осмак Кирило Іванович, Поночіні Сергій Сергійович, Гладкий Микола Дмитрович, Шелудько Іван Михайлович, Лепченко Яків Хомич, Туркало Констянтин Тимофійович, Страшкевич Володимир Михайлович, Кондрачук Юліан Гаврилович. На чолі цієї організації стояв Холодний Григорій Григорович» [1, арк.73].

Почали спрацьовувати методи фізичного і психологічного тиску, приклад співкамерників, робилась спроба якоюсь індульгенцією полегшити своє становище.

12 вересня 1929 р. з'являється наступний документ з типовим для справи СВУ заголовком «Мое каяття». Наведемо деякі уривки з нього:

«... Організація ця мала назву «ІНАРАК» і ніколи її не названо серед учасників СВУ, бо цю назву я почув уже після арешту, але я добре розумію, що не в назві справа. Уся суть роботи її доводить мені, що вона була контрреволюційна й я був її членом...

Щиро каюся й відверто заявляю перед Радянською владою й цілою радянською громадськістю, що від цього часу я зрікаюся своєї контрреволюційної петлюрівсько-єфремівської ідеології й стаю на шлях чесної роботи радянського громадянина... І прошу дати мені змогу довести щирість мого каяття дальшою моєю працею» [1, арк.104-105].

Але в тогочасній слідчій практиці це був тільки етап, прийом, за яким йшла низка «уточнень», «доповнень» і т.п. Не відкладаючи далеко, слідчий Южний повів масовану атаку на надломленого в'язня, провів серію тривалих і виснажливих допитів 14, 26 вересня, 1 і 7 жовтня. А 22 жовтня взяв санкцію прокурора на продовження слідства ще на місяць. 6 листопада, перед черговою річни-

цею жовтневих подій у Петрограді, слідчий закликав К.Т. Туркала «очиститися». Протокол допиту фіксує нові деталі «контрреволюційної» діяльності співробітників Інституту української наукової мови ВУАН на зразок:

«Я не можу таїти того, що редакторський склад Інституту був взагалі настроєний проти інтернаціональних слів, а особливо проти чужих та російських» [1, арк.131].

Оскільки в основному вже визначився контингент майбутніх учасників показового процесу, їх почали перевозити до Харківської в'язниці. 30 листопада ввечері в загратованому купе повезли до Харкова і Константина Туркала. У книзі «Тортури» він зафіксував цінні деталі про утримання київських в'язнів у тюрмі на Холодній Горі. Їх поселили в спецкорпусі, К. Туркала – на третьому поверсі в камері № 61.

«Коли двері відчинилися, мене опанувало чимале здивування, – згадував Кость Тимофійович. – Я побачив перед собою маленьку, щойно відремонтовану, чистесеньку кімнату з двома ліжками по обидва боки під стінами, а між ними, в протилежному кінці від дверей, під стіною столик. Від столика на підлозі постелена була новенька доріжка – ковричок, столик, покритий білим свіжим обрусом, а на столику в квіточнику-букет квітів. На ліжках – по подушці в чистеньких білих пошивках, простирадла, по одному коцу. Усе чистесеньке, свіже. Біля дверей вішалка з двома кілочками. Я мусив ущипнути себе, щоб переконатися, що це не марево, а дійсність» [11, с.38-39].

У добавку до цього – ще й п'ятиразове харчування: бульйон, гречана каша, хліб, булка з маслом, м'ясо, чай з цукром. Після довгого сидіння в камерах у Києві, допитів з моральними тортурами, часто голодування, ув'язнені мали нужденний вигляд – таких неможна було виставляти на прилюдний суд.

У Харкові допити продовжились. І хоч велись уже виключно українською мовою, все ж методи майже не змінилися. За свідченням К. Туркала, «фізичних спеціальних впливів тоді ще не застосовували. Але довгі допити та ще й вночі, нерідко по 10-12 годин, робили свою справу... Лайка, глузування, кпини, висміювання, погрози були повсякчасними аксесуарами під час допитів. На слабших фізично людей такі довгі допити та ще й уночі і під такою моральною депресією впливали дуже від'ємно й бувало, що вони щось писали, а потім і самі не пам'ятали, що вони понаписували» [11, с.40].

Слідчий розумів, що показів К. Туркала недостатньо, щоб засудити його і вимагав якихось нових фактів, зізнань. 7 грудня 1929 року Константин Тимофійович написав слідчому ще одну заяву.

«Зізнання є половина провини, а не зізнання тягне за собою найсуворішу кару, як упертому й завзятому ворогові, – в унісон із слідчим твердив він, – отже, як кажуть, моя доля в моїх руках, а через те, маючи родину, двох синів маленьких (Зіновію було 8, а Ярославу лише 5 років. – В.П.), що за них я найперше повинен думати й дбати, я вважаю, що не зізнавшись тут, я був би найганебнішим злочинцем насамперед перед ними. Отже, я не пам'ятаю, а раз не пам'ятаю, то я не в силі щось видумувати...» [1, арк.153].

Це звернення засвідчує страшенний біль і відчай надломленої кількамісячними знущаннями людини:

«Людина довірлива, вразлива, чутлива й від природи песимістично настроєна, я одверто кажу, через ці свої властивості я стільки пережив і перемучився за ці майже чотири місяці ув'язнення, що, здається, волів би був бути й справді активними і цілком свідомим організатором СВУ, щоб більше не переживати цих мук через незнання. Я тоді мав би в чому зізнаватися, зізнався і був би спокійний, як це я бачив, чув і передчуваю на прикладах тих, що мали в чому зізнаватися. Я тільки скажу, що внаслідок цих переживань почуваю себе настільки вже знищеним для життя, що передо мною божевілляно примарою стоїть доля моїх дітей» [1, арк.154].

Нічого нового не добився слідчий підчас останнього допиту 14 грудня. І все ж це не завадило Южному 18 січня 1930 р. пред'явити ув'язненому офіційне звинувачення, як «колишньому юнкеру», «колишньому члену Центральної ради, що працював у секції контролю Головного військового отамана Петлюри..., був у минулому зв'язаний з повстанським рухом, 1921 року був заарештований київським ЧК за належність до запільної контрреволюційної організації – Козача Рада». Слідчий найшов, що «в 1927 р. Кость Туркало був завербований Григором Холодним в члени запільної контрреволюційної організації СВУ», що «К. Туркало входив в осередок СВУ при ІУНМ, котрий мав конспіративну назву «ІНАРАК», а по організації «К. Туркало мав кличку «Буркун», проводив контрреволюційну роботу до арешту за завданням кіровного центру СВУ» й звинуватив К.Туркала в контрреволюційній діяльності, антирадянській агітації, власне, у злочинах, передбачених статтями 54-2 та 54-11 тогочасного кримінального кодексу [1, арк.170].

Протягом 9 березня – 19 квітня 1930 року в Харківському оперному театрі відбувався відкритий судовий процес над 45 в'язнями. Відповідну морально-психологічну обстановку формували засоби масової інформації. Журнал «Більшовик України» писав:

«У процесі СВУ український пролетарський суд судить в історичній ретроспективі весь український націоналізм, націоналістичні партії..., їхні негідні ідеї буржуазної самостійності, незалежності України» [11, с.95].

Деякі київські газети вмістили фото К. Туркала, назвавши його «полковником Залізного батальйону» [4, с.154].

К. Туркало і на допитах, і в ході судового слідства зумів витримати лінію: він визнавав власні «ідейні хитання», українську націоналістичну ідеологію інститутської інтелігенції, що не прийняла бід і жорстокостей, які принесла революція і громадянська війна, не підтримувала дії влади, але категорично заперечував політичну, а тим більше збройну боротьбу і, навіть, підготовку до неї. Більше того, на суді він відмовився від попередніх показів щодо ІНАРАКу, як осередку СВУ, сказавши, що дав свідчення помилково, під впливом показів Г.Г. Холодного, а фактично до арешту навіть не чув такої назви [2, арк.143-147].

Йому дали 3 роки сурової ізоляції, але умовно, як і групі інших учасників процесу, і скоро випустили на волю. Тоді влада ще

оглядалася на світову громадськість і в такий спосіб демонструвала об'єктивність і справедливість радянської судової системи.

Насправді ж у харківському оперному театрі протягом 42 днів судили 45 кращих синів українського народу, і не за факти контрреволюційної діяльності, а за ідейні переконання, соціальне походження: 31 підсудний належав раніше до українських політичних партій, шестеро були членами Центральної ради, двоє – міністрами уряду УНР, В.М. Чехівський – прем'єр міністром, 15 – вихідцями з духовенства. Харківський процес не тільки понівечив долю, а й життя підсудних та їх родин: 12 осіб були розстріляні, 5 померли у в'язницях, 2 – після звільнення. Наступна хвиля арештів накрила ще 700 осіб, а згодом – понад 30 тис. [7, с.140].

У 60-х роках ХХ ст. у США посилювався інтерес до справи «Спілки визволення України». Наталя Павлушкова – племінниця Сергія Єфремова, якому слідство інкримінувало керівництво неіснуючої СВУ, а згодом і Юрій Семенко – автор книги «Наталя Павлушкова» (Мюнхен; Львів, 1999) звинуватили К. Туркала в таємній співпраці з НКВС у ході слідства в справі СВУ. 1976 року в Нью-Йорку з'явився й сорокавосемисторінковий пасквіль «Туркало – московські запроданці й ГПУ-КГБ». Не приховував факту травлі з боку деяких емігрантських діячів і сам К. Туркало, відмітаючи наклепи [9, с.15]. У вступі до «Спогадів» засвідчив, що керівники еміграційної СВУ називали його «сексотом» швидше із-за незнання суті тогочасної сталінської системи – адже вони того «чистилища» не проходили, і вкотре стверджував, що «формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало з допомогою двох підсудних у цій справі московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу». І, як важливий аргумент, стверджував:

«Коли б то була чиста правда, для чого всіх тих суддів того процесу, усіх прокурорів та молодших оборонців упродовж кількох років після процесу ГПУ знищено... Та й саме ГПУ – його склад – до 1940 року «оновлено». Для чого тримати живих свідків» [10, с.159].

Ми вже процитували основні свідчення К.Т. Туркала на передсудовому слідстві й твердження в книзі «Тортури», що арештовані «у своїх передсудових свідченнях понаписували багато неправди», нерідко не підозріваючи, що, скажімо, із звичайної інформації про структуру Інституту української наукової мови, склад редакційних груп, зв'язки з науковим активом у центрі та округах, слідчі конструювали розгалужене підпілля з Центром та низовими філіями. Подібні або й більш критичні свідчення давали усі 45 учасників харківського процесу. Чи мають право ті, хто не пережив трагедії, яка звалилася на голову невинних людей (фізичне й моральне насилля, цілодобові допити, образи, знущання, голод і холод), звинувачувати в нестійкості людей, загнаних у безвихідь, людей, що шукали бодай шпаринку, аби уникнути таборів, смерті.

Аналіз протоколів слідства, як і спогади К.Т. Туркала, спрочтовує інсинуації, тих, хто традиційно шукає винних, забуваючи, що ще до трагічних 1929-1930 рр. українська еліта була приречена на винищення тоталітарним режимом.

У 30-ті роки Кость Тимофійович заарештовувався ще двічі, пройшов горнило моральних, психічних і фізичних знущань, що згодом відобразив у книзі спогадів «Тортури» [11]. Жив напівлегально, часто міняв місця роботи, ховаючись від пильного ока енкаведистів. 1943 року емігрував спочатку до Польщі, потім – Німеччини, а згодом до США.

Таким нелегким і трагічним – через чотири арешти, суд у Харкові, поневіряння, напівлегальне життя – був шлях подолянина Костя Туркала в еміграцію, яка й врятувала його, як і тисячі інших українців, від остаточної розправи сталінської репресивної машини.

Список використаних джерел:

1. Архів Служби безпеки України, спр.67098: Кримінальна слідча справа Туркала К.Т., т.112. – 173 арк.
2. Там само, т.183, арк.143-147.
3. Мацько В.П. Білий цвіт на калині : довід. вид. / Віталій Мацько. – Хмельницький : Просвіта, 2001. – 174 с.
4. Мацько В.П. Реабілітований посмертно / Віталій Мацько // Променистий і щирий мій краю. Городок на Смотричі – 2 : іст.-літ. зб. / упоряд. П. Кривий, гол. ред. В. Куфальовський. – Городок : Бедрихів край, 2010. – С.153-157.
5. Практичний російсько-український словник ділової мови : конторської та рахівничої / ред. К. Туркало. – К., 1926.
6. Пристайко В.І. Справа «Спілки визволення України» : невідомі док. і факти : наук.-док. вид. / Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.
7. Прокопчук В.С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. : монографія / В.С. Прокопчук ; наук. ред. П.Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – 600 с.
8. Словник технічної термінології / уклад. : К. Туркало, В. Фаворський. – К. : ДВУ, 1928. – Т.1.
9. Туркало К. Спілка визволення України // Нові дні. – Торонто, 1969. – Жовт. (Ч.237); Листоп. (Ч.238). – С.10-13; Груд. (Ч.239). – С.7-15.
10. Туркало К.Т. Спогади / Кость Туркало // Променистий і щирий мій краю. Городок на Смотричі – 2... – С.158-236.
11. Туркало К.Т. Тортури (Автобіографія за більшевицьких часів) / інж. К.Т. Туркало. – К.; Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1963. – 202 с.

The article deals with the life, scientific-pedagogical activity of podolyanyn K.T. Turkal, co-operator of the institution of ukrainian scientific language SUAS, victim of Hurkiv process in the falsified cause, «Liberation association of Ukraine» (1930), who was saved from final reprisal of emigration.

Key words: repression, «Liberation association of Ukraine», SUAS, rehabilitation.

Отримано: 10.09.2012